

Van appeljood
tot zuurjood

E W O U D S A N D E R S

Van appeljood
tot zuurjood

VEERTIG PORTRET TEN
VAN JOODSE STRAATVENTERS

Dit boek kwam tot stand met steun van het Cultuurfonds Noord-Holland, het David Roos-Weijlfonds, de Dr. Frans Mortelmans Stichting, de Maatschappij tot Nut van de Israëlieten, de Stichting dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds en de Stichting Levi Lassen. Met dank aan de Stichting Morasha, organisatie voor de geschiedenis van de Nederlandse Joden.

het cultuurfonds

Ontwerp omslag & binnenwerk

Bart van den Tooren

Afbeelding omslag

De acteur Rosier Faassen als de 'klerenjood' Izak Stern (zie pp. 52-55). Collectie Joods Museum.

ISBN 9789464563474

e-ISBN 9789464563481

NUR 680

© 2024 Ewoud Sanders, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2024 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Voor Joseph Sanders (1889-1942) en Selma Sanders-Leeraar (1902-1943)

‘Al deze lieden met hun verschillende waren en hun vaste roep behoren tot de vertrouwde figuren van elk Amsterdams stadsdeel. Ze zijn ons allen bekend en we weten, dat ze hun waar op de meest vrijmoedige en luidruchtige manier aan de man trachten te brengen, waarbij ze ons vaak ergeren door hun opdringerigheid. Maar weinig weten we van hun leven, hun moeilijkheden, hun strijd om het bestaan.’ – Veronica Hubert, *De Amsterdamse venters* (1940)

Ik moet door regen en wind loopen,
Om oude voden op te koopen.

Inhoud

Knokken voor een karig bestaan 9

1. Ter kennismaking: De 'klerenjood' 31
 2. De 'antiekjood' 57
3. Augurken en andere zuurwaren 63
4. Beenderen, vellen en paarden 79
 5. Bloemen-Moos 91
 6. Brillen en tanden 101
 7. Fruitventers 115
 8. Groenteventers 151
 9. Haring en vis 163
10. Hoeden, kant, linten en lappen 175
11. Lompen, lorren, rommel en vodden 189
 12. De 'loterij-jood' 223
13. Lucifers, pijpendoppen en sigaren 239
 14. Noten en koekjes 251
 15. Paraplu's en stokken 261
16. Isaäk op de Dam en andere 'schoenenjoden' 271
17. Ter afsluiting: de 'boekenjood' 285

Verantwoording 305

Geraadpleegde literatuur 311

Register 314

Knokken voor een karig bestaan

Op vrijdagmiddag 21 mei 1880 sloeg in de Amsterdamse Jodenbuurt de vlam in de pan. Een paar maanden daarvoor had de gemeenteraad besloten dat er op de Sint Antoniesbreestraat en de Jodenbreestraat geen ‘uitstallingen’ van venters meer mochten staan. Het stadsbestuur wilde er een snelle verbinding aanleggen voor paardentrams naar het stadscentrum. De vele kruiwagens, manden en kramen vormden in toenemende mate een belemmering.

Vrijdag behoorde tot de drukste dagen in de Jodenbuurt. In aanloop naar sjabbat, de joodse rustdag, deden veel Amsterdammers er inkopen. Dat het verbod juist vanaf deze vrijdagmiddag zou worden gehandhaafd, was zeer gebrekkig gecommuniceerd. Slechts enkele venters waren hiervan op de hoogte gesteld. En het was gemeld in een stuk of wat kroegen.

Onder leiding van de politie-inspecteur J.J.P. Roering (1835-1890) betraden enkele agenten die middag de Jodenbuurt. Op de Jodenbreestraat gaven zij twee straatventers de opdracht hun ‘winkels op wielen’ te verplaatsen. Er ontstond enig getrek en geduw, de handkarren vielen om, de straat lag bezaaid met dadels, vijgen, kokosnoten en zuurwaren.

‘De Jodenbreêstraat’ in Amsterdam.
Illustratie uit *Amsterdam in plaatjes en praatjes* (1875).

Onder de joodse venters leefde al veel ongenoegen. Jaren daarvoor was hen toegezegd dat zij zouden worden verplaatst naar een overdekte markthal, maar die bestond alleen nog op papier. In plaats daarvan waren er op een nabijgelegen gracht enkele standplaatsen aangelegd. Maar het waren er veel te weinig en het was er winderig. Daarom maakte bijna niemand er gebruik van. En waarom zouden ze ook? Ze handelden hier, in het hart van de Jodenbuurt, al vele generaties lang. Hier kwamen hun klanten naartoe. De kraamhouders hoefden er zelfs geen staangeld te betalen.

‘Ik krijg luizen van jullie’

Inspecteur Roering was een hork. Nadat die karren waren omgekieperd, kwamen enkele joodse straatventers verhaal bij hem halen. Roering riep: ‘Pas op! Niet te dicht op mijn lijf of ik krijg luizen van jullie!’

In de Jodenbuurt heerste indertijd schrijnende armoede. De wijk stond vol krotten, de stegen waren nauw, door een gebrek aan sanitaire voorzieningen was het er heel vies. Desalniettemin deden de bewoners hun uiterste best om hun persoonlijke hygiëne op peil te houden. Daarom heersten er in deze wijk minder ziektes dan in andere arme Amsterdamse wijken. En zeker op sjabbat friste iedereen zich op. De bewoners van de Jodenbuurt ondergingen dan een metamorfose. Gekleed in hun mooiste en schoonste plunje paradeerden zij die dag door Mokum.

Hoe het ook zij: Roerings opmerking over luizen viel volkomen verkeerd. Er werd gescholden, geschopt en geslagen. Roering en zijn mannen werden een kelder ingedrongen.

De versterking kwam snel. Volgens sommige krantenberichten rukten er wel honderddertig politieagenten uit. Zij ontruimden niet alleen de Sint Antoniesbreestraat en de Jodenbreestraat, maar ook alle zijstraten – hoewel de gemeenteraad daar helemaal geen opdracht toe had gegeven. Handelswaar die aan winkelpuien hing, werd kapotgetrokken. Karren, manden en kruiwagens werden omvergeduwd. Roering zou hebben geroepen: ‘Ik laat nu alle joden oppakken!’ Een van de agenten nam het woord *smous* in de mond, toen beschouwd als een grof scheldwoord voor ‘jood’.

Een muitende menigte

Vervolgens ging het compleet los. Van de daken van de huizen regende het dakpannen, stenen, stukken hout, emmers vuil, rotte vis en menselijke uitwerpselen. De politieagenten voelden zich zo bedreigd dat zij hun sabels trokken – met ‘blanke sabels’ sloegen zij erop los. Er vielen gewonden.

Tegen die tijd was in heel Amsterdam bekend dat er een oproer gaande was in de Jodenbuurt. Journalisten kwamen kijken. Per telegraaf stuurden zij de eerste verslagen naar hun krant. Het tumult trok ook veel kijkers van buiten de wijk. Vele honderden, volgens sommige berichten.

In feite was het oproer snel voorbij. Binnen een paar uur zelfs. Enkele vooraanstaande joden waren naar het politiebureau gesnel. Op hun advies hadden de dienders zich teruggetrokken. Tegen zonsondergang, bij het invallen van de sabbat, was de rust weergekeerd. Daarna bleef het rustig.

Bespuugd en mishandeld

Tientallen kranten door het hele land maakten melding van dit oproer. In korte nieuwsberichten, maar ook in lange reportages. Onder koppen als ‘Het standje in den Jodenhoek’ en ‘Standjes in de Jodenbuurt’. Men had het over woedende Israëlieten, over een tierende en muitende menigte, over wanordelijkheden, ongeregeldheden, opstootjes, een volksoploop, over hevige vechtpartijen en een algehele opstand. De ventersopstand haalde zelfs de buitenlandse pers. Volgens de Franse krant *Le Figaro* moest de opstand worden neergeslagen door huzaren – wat volledig uit de duim was gezogen.

In de Nederlandse pers overheerste verbazing. Joden behoren juist tot de vreedzaamste burgers, schreef een krant. Aan oproerige demonstraties nemen ze nooit deel, het is een rustig volk dat eerbied en respect heeft voor politie en overheid, ze onderscheiden zich door ordelievendheid en loyaliteit, schreven andere dagbladen.

Op sabbat, een dag na de ventersopstand, meldde opperrabbijn Joseph Hirsch Dünner (1833-1911) zich bij de Amsterdamse burgemeester. Hij legde uit dat er tussen de vier- en vijfhonderd joodse gezinnen afhankelijk waren van de straathandel. Andere bronnen van inkomsten hadden ze niet. Afgesproken werd dat de Sint Antoniesbreestraat en de Jodenbreestraat voortaan vrij zouden blijven van uitstallingen. In de zijstraten mocht de straathandel doorgaan als vanouds.

Pas tijdens de rechtszaken die volgden werd duidelijk hoezeer de politie zich had misdragen. Zeventien joden waren opgepakt (volgens *Le Figaro*: honderdveertig). Op het politiebureau waren sommige venters in het gezicht gespuugd, uitgescholden, getreiterd en mishandeld. Eén arrestant, de 33-jarige Barend van West, was zo hard op zijn hoofd geslagen dat hij – naar eigen zeggen – twee weken bewusteloos was geweest. Voor zijn gedragingen tijdens de opstand luidde de strafeis: een jaar gevangenisstraf. Hij kreeg zes maanden, wat in hoger beroep werd omgezet tot vijftien dagen. Enkele andere venters kregen in hoger beroep twee maanden celstraf. Al dan niet in combinatie met een geldboete.

Het ‘Jodenvolkje’

Barend van West was groentehandelaar. Opmerkelijk is dat hij in geen van de krantenberichten – met de procesverslagen erbij zijn het er ruim honderd – een ‘groentejood’ wordt genoemd. In de volkstaal was dit toen een gangbare benaming voor een joodse groenteventer. Zoals een appelventer een ‘appeljood’ werd genoemd. En een joodse venter van zuurwaren een ‘augurkenjood’ of ‘zuurjood’.

Wellicht vermeden de kranten deze woorden omdat ze die te plat vonden, te volks. In plaats daarvan hebben ze het over kleine neringdoenden, negotianten, straatventers en ventende kooplieden. Maar ook over sjacheraars, het ‘Jodenvolkje’ en over ‘het zaad Jakobs’ – een min of meer poëtische aanduiding voor het joodse volk.

Over Barend van West weten we iets meer. Hij was zo goed als doof. En woonde op de Valkenburgerstraat 123 – midden in de Jodenbuurt. We weten ook hoeveel geld hij tijdens ‘Het standje in den Jodenhoek’ bij zich had: 32 stuivers en twee centen. Samen fl. 1,62 dus. Die munten vielen uit zijn zak toen de politie hem hardhandig tegen de grond werkte. Barend was die dag niet zelf aan het venten, hij stond bij een kraam om sinaasappels te kopen voor zijn hoogzwangere vrouw. Tijdens de rechtszaak verklaarde een ‘sjouwerman’ dat hij Barends muntjes had opgeraapt en snel naar diens vrouw had gebracht. Barend kon door zijn arrestatie en mishandeling vier weken niet venten – een kleine ramp voor zijn gezin. Proceskosten waren er gelukkig niet geweest. Twee vooraanstaande joodse advocaten, Rud. B. Benjamins en S. Katz, hadden alle gearresteerde venters gratis verdedigd.

Doel van dit boek

Over de meeste joodse straatventers weten we weinig tot niets. Het waren, net als Barend, zeer arme mensen die nagenoeg geen sporen hebben nagelaten.

Doel van dit boek is ze alsnog een gezicht te geven. Om ze, waar mogelijk, enigszins tot leven te wekken. Uitgangspunt daarbij zijn de volksnamen voor joodse straatventers. Inmiddels ervaren wij woorden als ‘klerenjood’ en ‘voddenjood’ als beledigend, als politiek incorrecte woorden – ik kom daar aan het eind van deze inleiding op terug. Lang hadden ze voor de meeste mensen een neutrale gevoelswaarde. Joden gebruikten ze zelf. Je vindt ze in gedichten, romans, liedjes, toneelstukken, parlementaire verslagen, krantenberichten en zo verder. In de zoektocht naar meer informatie over die arme venters bleken die volksnamen in ieder geval onmisbaar.

Het Nederlands telt ongeveer tachtig samenstellingen met *jood* in de betekenis ‘venter’, ‘handelaar’ of ‘opkoper’. Ik beperk me hier tot de veertig volksnamen die in de loop der tijd het vaakst zijn gebruikt.

Ja, in bronnen kom je af en toe woorden tegen als ‘aaljood’, ‘kadaverjood’, ‘kocosnotenjood’ en ‘spiegeljood’, maar niet vaak genoeg om ze een eigen portret te geven. Anderzijds komt ‘klerinjood’ zó vaak voor, dat het eerste hoofdstuk aan deze handelaar is gewijd. Omdat er verschillende zaken in een bredere context worden geplaatst, is dit meteen het langste hoofdstuk in dit boek.

Overigens werden volksnamen als ‘voddenjood’ niet alleen gebruikt voor joodse voddenhandelaars. We vinden ze soms ook voor niet-joodse kooplieden. In de navolgende hoofdstukken heb ik vanzelfsprekend alleen geput uit bronnen die wél over joodse venters gaan. Die hoofdstukken zijn gerangschikt op thema. Dus alle fruithandelaren bij elkaar, alle vishandelaren, en zo verder.

Jodenbuurten

Een van de oudste vermeldingen van een joodse straatventer is te vinden in een toneelstuk uit 1693 – het komt uitgebreider ter sprake in het portret van de ‘klerinjood’. In dat toneelstuk wordt een joodse ‘klerinjood’ opgevoerd die aan een vrouw vraagt: ‘Nichts, nichts te schacheren, Juffrouw, olde kleeren van mans ofs vrouwen?’

Prentbriefkaart uit 1908 met een ingekleurde foto van de Jodenbreestraat, hoek Uilenburgersteeg. Collectie Joods Museum.

De jonge joodse straatventer 'Kleine Mozes'. Links een prentbriefkaart uit 1901 van uitgeverij Jos. Nuss, met daarop in handschrift: 'Hierbij 'n aardig jon-

getje uit Amsterdam.' Collectie Rob de Spa. Rechts een prentbriefkaart uit 1902 van Dubois & Co, collectie Stadsarchief Amsterdam.

Zijn uitspraak van het Nederlands maakt meteen duidelijk waar hij oorspronkelijk vandaan kwam: uit een land met Duits als voertaal. We hebben hier dus te maken met een Asjkenazische jood. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw woonden er in Nederland Asjkenazische en Sefardische joden. De Asjkenazim kwamen onder meer uit Duitsland, Polen of Rusland. De Sefardim oorspronkelijk uit Spanje of Portugal.

De meeste joden woonden in Amsterdam. De stad telde in 1700 zo'n tienduizend joden. In 1809 was dit aantal ruim verdubbeld. Toen was tien procent van de Amsterdamse bevolking joods. Hoewel er ook zogenoemde 'Jodenbuurten' waren in onder meer Den Haag en Rotterdam, was de joodse gemeenschap in Amsterdam het grootst. Veel van de verhalen over joodse straatventers zijn dan ook gesitueerd in Amsterdam.

Aankankelijk waren de meeste Sefardische joden welvarend – zij waren betrokken bij de internationale geldhandel. Dit veranderde gedurende de negen-

tiende eeuw. Toen was de armoede onder de Sefardische joden zelfs nog groter dan onder de Asjkenazim. In 1859 kreeg 62 procent van de Sefardische joden en 53 procent van de Asjkenazische joden materiële en geldelijke steun van allerlei joodse verenigingen en stichtingen.

Van de meeste venters in dit boek weten we niet of zij een Sefardische of Asjkenazische achtergrond hadden – dit wordt slechts zelden aangestipt. Hoogstwaarschijnlijk gaat het voornamelijk om Asjkenazische joden. De Sefardische gemeenschap was ook veel kleiner. Hier doet het er niet zoveel toe. ‘Door de straten van Amsterdam zwerft een groot aantal Joodsche venters’, schreef Louis Hermans in 1897 in het tijdschrift *De Jonge Gids*. ‘Duitsche en Portugeesche Joden, die handelen in alle mogelijke en onmogelijke zaken.’ Hij vervolgt:

Velen van deze straathandelaars hebben een jammerlijk bestaan. De konkurrentie is zwaar en is haast niet vol te houden. Hoe zij bestaan is haast een raadsel voor u, voor mij en ook voor hen. Zij leven, het is zoo, zij bezwijken niet, ziedaar alles.

‘Israëlitische jongentjes’

De meeste mensen zullen bij straatventers denken aan volwassenen. Maar onder de joodse straatventers bevonden zich ook veel jonge kinderen. ‘Nauwelijks hebt gij gewandeld van de Muiderpoort tot aan de Nieuwemarkt’, observeerde iemand in 1864, ‘of ten minste twintig Israëlitische jongentjes van zeven, acht, of negen jaren hebben u hunne koopwaren aangeboden.’

En niet alleen jonge joodse jongens werkten op straat, ook meisjes en vrouwen. Bij de volksnamen voor joodse straatventers overheerst de mannelijke woordvorm, maar we komen ook samenstellingen tegen als ‘appelsinejodin’, ‘fruitjodin’, ‘groentejodin’, ‘kantenjodin’, ‘lorrenjodin’, ‘visjodin’ en ‘zuurjodin’. Al dan niet in de verkleinvorm.

Om meteen een ander misverstand weg te nemen: je zou denken dat bijvoorbeeld de ‘klerenjood’ alleen of vooral handelde in kleren. Dat was zeker niet altijd het geval. Ja, sommige venters en kooplieden zullen een specialisatie hebben gehad. De ‘augurkenjood’ bijvoorbeeld, zal voornamelijk zuurwaren hebben verkocht – waaronder overigens veel meer valt dan alleen augurken. Maar de ‘sinaasappeljood’ en de ‘citroenjood’ waren afhankelijk van het seizoen – lang waren citrusvruchten alleen verkrijgbaar in de zomermaanden. In 1825 prees een jeugdboekenschrijver de ijver van de joodse straathandelaars. Onder de kop ‘De Citroen- en Appelen China’s Jood’ schreef hij: ‘Nu eens loopt hij met oude kleêren, dan eens met oud ijzer en dan weder, zoo als nu, met Citroenen en Appelen China’s [sinaasappelen], al nadat hij vinden kan, en is dit niet braaf?’